

Henry David Thoreau: A polgári engedetlenség iránti kötelességről. A gazdaságról

Ford.: Szöllősy Klára és Vámosi Pál.
(Mérleg) Európa Könyvkiadó,
Budapest, 1990. 157. old., 38 Ft

Véletlen csupán, hogy D. H. Thoreau ugyanabban a városban született, mely mellett valamikor az amerikai függetlenségi háború első csatáját vívták. E véletlent szimbolikussá teszi azonban, hogy amint a concordi ütközzetel megkezdett, háború a *Függetlenségi Nyilatkozathoz* vezetett, Thoreau elmélete az állampolgár államtól való függetlenségének első deklarációja lett.

A „polgári engedetlenség” elméleti megalapozójának tartott gondolkodó szellemi világát különböző hagyományok formálták (a görög és latin klasszikusok mellett például az indián kultúra és a keleti hitek), melyeket ő — Emerson hatására — sajátos transzcendentalizmusban egyesített. Miként a transzcendentalisták általában, Thoreau sem fejtette ki szisztematikusan a nézeteit, s többek között ezért kapja még ma is gyakran az „eklektikus” jelzőt. Különböző irányokban mozgó — s valóban sokféleképpen értelmezhető — elméletét mindazonáltal egységessé teszi a korabeli viszonyok között akár radikálisnak is mondható individualizmus, mely az egyén minden kollektivitásformával szembeni elsőbbségét vallja.

E náhunk oly különösen csengő (s nem is mindig pozitív hangsúllyal említett) felfogás jelentésartományára és érzelmi asszociációs világa persze nemzeti kultúránként igencsak élénk.

A francia felfogásokban az individualizmus gyakran a fennálló és az egyént maga alá szorító közösségi rend elleni lázadáshoz kapcsolódik (s a kritikákban ezért a társadalmi rend-

ellenességek — olykor pedig az anarchia — forrásaként jelenik meg). A német kultúrkörben elsősorban „individualizmus” (ti. egyediséget és originalitást) jelöl, gyakran az önmegvalósításra utal, s nem zárja ki az egyén valamely organikus közösségben való feloldódását. Az angol elméletekben e fogalom főleg a személyes függetlenség gondolatát hordozza, mely a privátszférába való közhatalmi beavatkozás minimumával jár, és a közösségi élettől való visszavonulás garantált lehetőségét jelenti. S végül, az amerikai szóhasználatban az egyéni szabadságot jelöli, hangsúlyosan beleértve a szabad vállalkozás korlátlan lehetőségét is.

Thoreau individualizmusának különlegessége, hogy e nemzetileg kötött jelentéstartalmak egyikével sem azonosítható, de mindegyikből felmutat valamit, és ez életművének különböző korszakaiban többféle formában is kifejezésre jut.

E sajátos individualizmus nyert politikai értelmet az 1849-ben írt, s azóta igen változó címek alatt (*Resistance to Civil Government*, máskor *On the Duty of Resistance to Civil Government* vagy egyszerűen csak *Civil Disobedience*) kiadott esszéjében. Az „állampolgári kötelezettségek” határainak problémáját tárgyalva Thoreau arra a tágabb kérdésre keres választ, hogy mit jelent egy politikai közösség tagjának lenni. Ennek függvényében: ha van választási lehetőségünk, miféle közösséghez csatlakozhatunk. A valódi politikai közösséget szerinte is a tagok megegyezése konstituálja, értékessé pedig kormányzatának demokratikus jellege és liberális működés-módja teszi. Thoreau azonban továbbmegy ennél és azt kérdezi: „Nem jöhetne-e létre olyan kormány, melyben gyakorlatilag nem a többség dönti el, mi a jó és mi a rossz, hanem a lelkiismeret?” E felvetés nem a jól ismert J. S. Mill-i problémára utal (miszerint a többség is tévedhet), hanem azt jelzi, hogy a többségnek — pusztán azért, mert többség — nincs mindenre joga.

Egy politikai közösségben való tagság szerint a lelkiismereti, vagy ahogy ő nevezi: az „elvéken alapuló cselekvés” állandó lehetőségét feltételezi, és az egyén közösséggel szem-

beni jogainak minden körülmények közötti fenntartását igényli. „Csak egyetlen kötelezettséget van jogom magamra vállalni — írja —, és pedig, hogy mindig azt teszem, amit igazságosnak tartok.” Individualizmus ez, de olyan, amely azt állítja, hogy az egyén és az állam közötti szerződés a lelkiismeret alapján zajló folyamatos felülvizsgálatra szorul, s ha az ember e szerződés révén az igazságtalanság cinkosává válna, akkor az bármikor felbontható.

Hogyan lehet egy ilyen szerződést felbontani? Egy klasszikus szerződésméletben (pl. Locke-nál) a „nép” lehet ugyan „bíró”, az egyén azonban csupán az „égi igazságszolgáltatáshoz” fordulhat. Thoreau elméletének radikális újszerűsége, hogy szerinte embertársaink lelkiismeretéhez is fellebbezhetünk, és — azon az alapon, hogy az ember az államnál magasabb hatalom — függetlenségünket deklarálva az állammal akár egyénileg is szembeállhatunk. Mivel pedig az állammal kötött szerződés megerősítése vagy felbontása (pl. az adó befizetése vagy annak megtagadása) a saját döntésünktől függ, ezért mindig van választási lehetőségünk. Valamely politikai közösségben való tagságunk eszerint mindig önkéntes, s ez az állami közösségre is áll: ha a kormányzat az egyén lelkiismereti parancsaival összeegyeztethetetlen politikát folytat, hadat üzenhetünk neki. A „polgári engedetlenség” lehetősége ez, amely azonban Thoreau számára nem pusztán jog, hanem több annál. Az egyénben lakozó, és a lelkiismeret által mindig kifejezésre juttatott legfőbb erkölcsi törvény ugyanis e lehetőség valóra váltására hív fel: „Az embernek természetesen nem kötelessége, hogy a rossz... kiirtásának szentelje magát, lehet más tisztességes foglalatossága is... de az mindenképpen kötelessége, hogy a rosszt ne vállalja a felelősséget, s ha már egyébként nem foglalkozik vele, legalább ne segítse elő.” Ha állampolgárként nem is, de emberként az államtól függetlenek vagyunk, s — az olvasót ez utóbbi minőségében megcélózva — Thoreau azt üzeni, hogy csupán az erkölcsi törvénynek van abszolút hatalma felettünk. Ha nem

lenne extrém a kifejezés, egy ilyen elmélet akár „politikai transzcendentizmusnak” is nevezhetnénk, hiszen az államhoz való viszonyunkra vonatkoztatja az az elvet, miszerint az ember önmagában hordozza és találja meg létének törvényeit, s ezért nagysága abban áll, ha önmagának elégséges.

E gondolat alámerült ugyan a múlt időben, implikációi azonban — csaknem százévnnyi történeti szendérgés után — századunk második felében újra a politikai gondolkodás középpontjába kerültek. A harminas évek amerikai, majd nyugat-európai engedetlenségi mozgalmaj ugyanis egyre sürgetőbbé tették annak megvalósítását, hogy miként lehet egy demokratikus alkotmány iránti általános lojalitást az igazságtalannak tartott törvények elleni hatékony tiltakozással összeegyeztetni.

Az immár mozgalommá duzzadt polgári engedetlenséget Hannah Arendt az aktív állampolgárlélet feláldozó képviselői demokráciával hozta összefüggésbe. Szerinte azt célozza, hogy az aktív polgárok, ha az szükséges, a kormányzatot az alkotmány tiszteletére kényszerítsék. Arendt szerint ugyanakkor Thoreau — és őse, Szókratész — nem mindenben tekinthetők a modern mozgalmak elindítóinak, hiszen ők a politikai cselekvés belső kényszerének megjelenéséig inaktívak voltak, a modern polgári engedetlenség pedig nem pusztán „reakció”, hanem valódi politikai tett (azaz akció). Az engedetlenségben rejlő jogsértést többek között az igazolja, hogy az egyébként jog- és alkotmánytisztelő polgár egy jogtalan rendelkezést vagy törvényt szeg meg. Mivel azonban egy ilyen rendelkezést vagy törvényt csak a hatalommal visszaélve lehet megalkotni, ezért az igazi „lázadó” nem a konkrét törvény megsértője, hanem (miként a régi republikanizmusban is) a hatalmával visszaélő uralkodó. A polgári engedetlenség így az alkotmánynak — a szabad társulás egy új (s mellesleg a közvetlen politikai részvétel öröme is nyújtó) formájában zajló — védelmezéseként és tökéletesítéseként értelmezhető. E megközelítés az engedetlenségi mozgalmakat nemcsak az önkéntes társulások régi

amerikai tradíciójával kapcsolja össze, de szor az új-republikanizmusban felelevenített elvvel is, miszerint egy szabad rend (egyébként törekény) intézményeit csak a polgárok politikai erényei tarthatják fenn.

Amíg a polgári engedetlenség igazolása kapcsán Arendt főleg a jogszertlen törvényekre és kormányzati döntésekre koncentrál, addig Ronald Dworkin valamely törvény jogszertiségének és alkotmányosságának többértelműségét — s ezzel a jogközösségekben uralkodó, (de mindig változó) értelmezéstől való függését — emelte ki. Ő az egyébként, aki elsőként mutat rá a polgári engedetlenségben rejlő egyik jogi paradoxonra is: ha az ilyen cselekvés igazolható (s szerinte az), akkor a törvényszegésért járó, s a mozgalom tagjai által egyébként vállalt büntetés kiszabása során a bíróságnak a polgári engedetlenség „alkotmányos politika által igazolt jellegét” mintegy enyhítő körülményként kell figyelembe vennie.

A polgári engedetlenség egyik legalapvetőbb problémáját a többség jogának elfogadásával rendszerint együtt járó fikció jelenti, miszerint a „többség döntését az összesség döntésének kell tekinteni” (Locke). A többség döntési jogának elfogadása azonban — hangsúlyozza John Rawls — nem jelenti azt, hogy a kisebbség az ítéletét is alávetné a többség ítéletének. Egy igazságos vagy többnyire igazságos társadalomban ezért az autonóm egyéneknek biztosítani kell azt a lehetőséget, hogy igazukról — a rendelkezésre álló hivatalos eljárások kimerítése után (vagy Bertrand Russell gondolatát is ide idézve: egyes vészhelyzetekben akár enélkül is) — akár a többségi döntéssel megalkotott jog nyilvános megszegése útján is meggyőzzék a többséget. A polgári engedetlenség e felfogásban a demokratikus és alkotmányos rendszer „stabilizáló eszköze” lesz, mely segít fenntartani az igazságos intézményeket.

A modern elméletekben egyébként általánosan elfogadott, hogy a polgári engedetlenség az alkotmányos demokráciák velejárója, és leginkább azok szellemének felel meg. Az 1974-ben már nálunk is olvasható

gyors és szélesebb közönséget megcélzó újabb megjelentetése során ezért a kiadó bizonyára mérlegelte a kiadás aktualitását is. Napjaink és a belátható jövő viszonyait illetően kétségtelenül sok minden emellett szól, nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a protestálás egyéb formáitól határozottan különböző polgári engedetlenségnek komplex feltételei vannak. Egy ilyen gyakorlat ugyanis — utal erre már Rawls — nemcsak demokratikus politikai rendszert, stabil alkotmányosságot és erkölcsi elveiket saját maguk interpretáló autonóm polgárokat feltételez, hanem azt is, hogy a többségnek jól működő — és (Rawls gondolatát itt kibővítve) többé-kevésbé homogén — igazságosságérzete van.

Az, hogy a polgári engedetlenség csupán egy alkotmányos politikai rendszerbe illeszthető be szerves módon, sokakat ama paradoxon rögzítésére csábít, miszerint épp az ilyen rendszernek van a legkevésbé szüksége polgári engedetlenségre. E paradoxon kapcsán azonban fontos utalni egyrészt arra, hogy az engedetlenségre nem a rendszernek van szüksége, hanem az egyénnek, másrészt pedig, hogy a „polgári engedetlenség” az ilyen rendszeren kívül tulajdonképpen jelentés nélküli fogalom. Ugyanaz a cselekvés (ti. az igazságtalannak tartott törvényt nyílt, s a következményeket is vállaló stb. megsértése) az alkotmányos demokrácián kívül nemcsak azért minősül másféleképpen, mert azzal nem jár együtt a jog egésze iránti elkötelezettség, hanem azért is, mert (a rendszer felbomlásának esetét kivéve) szóba sem jöhet a politikai társulás önkéntessége. Márpedig a polgári engedetlenség egyik legfontosabb aspektusa Thoreau-nál és Arendtnél is az, hogy lehetősége az ilyen társulás önkéntességét és a szerződés felbonthatóságát nyomatékosítja.

A szerződés felbontásának egy egészen sajátos módját Thoreau 1854-ben írt *Walden, avagy az erdei éle* című könyve mutatja be, melyből a jelen kötet csupán az első fejezetet még Vámosi Péter híres szép fordítása sem tudja enyhíteni. A szerzőnek a *Walden-tó partján töltött éveiről be-*

számoló mű a politikai dimenziók helyett az egyén és a társadalmi közösség viszonyára figyelve azt hangsúlyozza, hogy (ha azt e viszony jellege miatt az ember szükségesnek érzi) akár a társadalomból is ki lehet vonulni. Egyfajta individualizmus ez is, annak romantikus formája. Thoreau-ra e tekintetben minden bizonnyal Carlyle hatott, s az európai romantikával való párhuzam érzését az is erősíti, hogy a *Walden*ből nem csupán a természetbe és a „természetes alkotáshoz” való elmerülés öröme vagy a spontaneitás és az egyediség iránti vágyat lehet kiolvasni, hanem írójának a civilizációval kapcsolatos fenntartásait is. E fenntartások alapja az, hogy a civilizáció előrehaladta nem teszi lehetővé az egyéni öntökéletesítést, elzárja az elme csiszolásának természetes útjait, és semmilyen garanciát nem nyújt az erkölcs pozitív törvények feletti státusára.

A „társadalomból való kivonulás” Thoreau-nál sem valamilyen megvalósítandó ideál, hanem a társadalomkritika eszköze. A részleteiben esetleg Rousseau-ra emlékeztető hangvétel ugyanakkor igen távol áll attól, hogy destruktív legyen. Thoreau társadalomideálja ugyanis egy olyan rend, amely a lehető legváltozatosabb értékeknek és világszemléletnek — azokkal együtt pedig a legkülönbözőbb életformáknak — is képes helyet adni, s nem kényszeríti ki sem azok versenyét, sem pedig civilizációs összehangolásukat. „A világért sem szeretném, ha bárki kedvemért az én életmódomhoz alkalmazkodnék” — írja, s csupán azt kívánja, hogy „az emberek legyenek minél különbözőbbek”, és „mindenki nagy körültekintéssel válassza meg és kövesse a maga életmódját”. Egy olyan — lényegében individuális — rend eszménye ez, amelyben teljesen természetes, hogy többféle életforma is értékes lehet, és minden értékes életformát érdemes élni.

TAKÁCS PÉTER

487-489. oldal

H. D. Thoreau: A polgári engedtlenség iránti kötelezettségről. A gazdaságról. *Budapesti Könyvszemle* [BUKSZ]. [ISSN 0865-4247] 2. évfolyam (1990) 4. szám, 487-489. oldal